

В. Г. Любченко
(Ніжин)

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНІ У 1648—1649 РР.

В умовах розбудови державної незалежності України зростає цілком обгрунтований інтерес до нашого історичного минулого, зокрема, і до Визвольної війни українського народу проти польського владарювання. Одним із важливих аспектів війни був процес формування української державності.

В минулому цієї проблеми торкався визначний український історик академік М. С. Грушевський в 9-му томі «Історії України-Руси». Він констатував виникнення на визволеній території державності у формі республіканського типу правління. У 4-му випуску «Нарисів з історії України», що вийшов друком в 1939 році, історик М. Н. Петровський пише про існування української державності як козацької республіки. В монографії «Богдан Хмельницький» відомий український історик І. П. Крип'якевич підтримує точку зору про республіканський тип державності в Україні, але при цьому підкреслює переростання гетьманської влади в монархічну. З таким висновком погоджується і сучасний український історик Ф. П. Шевченко в праці «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII століття», яка була видана в Києві у 1959 році.

З 60-х років на цю проблему дослідники майже не звертали уваги. Нині ж вона стала особливо актуальною.

Відомо, що ще задовго до Визвольної війни осередком української державності, успадкованої від Київської та Галицько-Волинської Русі, стала Запорозька Січ. Ознаками її були наявність території, законодавчої, виконавчої та судової влади, козацького війська. Січ займала значну територію в межах сучасних Запорозької, Дніпропетровської, Миколаївської, Донецької, Херсонської, частково Кіровоградської та Одеської областей. Запорожжя ділилося на 8 адміністративних районів, які називалися паланками. Тут фактично були сформовані і активно діяли принципи демократичного устрою, який уособлювала Січова Рада, як законодавча верховна влада Січі, з законодавчими місцевими органами. Військовий суддя, якого обирала Січова Рада, очолював верховний суд Січі. Козацький кіш на чолі з кошовим отаманом та його помічниками був вищим органом влади.

Після перших перемог українського повстанського війська у Визвольній війні вищий орган влади на звільненій території України ще становила загальна рада Війська Запорозького. Зокрема, після переможної битви під Корсунем 16 травня 1648 року на великій раді розглядалися питання про перемир'я і подальші стосунки з Польщею та Кримським ханством. Трохи пізніше в Чигирині відбулася друга загальна рада, на якій знову обговорювалися українсько-польські та українсько-кримські взаємини.

На визволених з-під польсько-шляхетського владарювання українських територіях уже влітку 1648 року почав формуватися новий адміністративно-політичний устрій на зразок того, що існував на Запорозькій Січі. Богдан Хмельницький очолив генеральний уряд, тобто вищий орган влади. Середні адміністративно-територіальні одиниці — полки — очолили полковники. На чолі нижчих адміністративно-територіальних одиниць — сотень — стали сотники. Носії місцевої влади мали виконувати, розпорядження гетьмана у вигляді універсалів, що почали оголошуватись з середини 1648 року.

З угоди про перемир'я між Україною і Річчю Посполитою від 14 листопада 1648 року дізнаємося, що польським коронним військам не дозволялося вступати на територію Київського воєводства. Ця українсько-польська угода вперше визнавала наявність двох істотних ознак української державності, що започаткувались в перші місяці Визвольної війни, а саме: визначеної території і українського козацького війська. Зважаючи на нові соціально-політичні реалії, угода взагалі не торкалась питання організації влади, судочинства, збирання податків на звільнених українських землях. Зрозуміло, що польська сторона не могла в тогочасній складній обстановці претендувати на відновлення влади своєї адміністрації.

В листах на ім'я Богдана Хмельницького представники російського уряду звертались так: «Богдан Хмельницкий, гётман Войска Запорожского и все Войско Запорожское». Титулування «его королевской милости» вже не вживалося. Свідченням міжнародного визнання України стали також самостійні дипломатичні дії Б. Хмельницького у відносинах з урядами Росії, Туреччини, Кримського ханства, Молдавії.

Все ж слід відзначити: процес творення української державності не був послідовним і чітко окресленим, бо спочатку політика Богдана Хмельницького ув'язувалась з ідеєю досягнення козацької державної автономії в складі Речі Посполитої.

Великим політичним прорахунком українського гетьмана було те, що, здобувши визначні перемоги у боях з польськими військами в 1648 році, він залишив «без бою» переможений Польщі західноукраїнські землі.

Підступні дії кримського хана під Зборовом в серпні 1649 року привели до тимчасового перемир'я і підписання Зборівської угоди. Згідно неї реєстр Війська Запорозького встановлювався в 40 тисяч козаків. Списки реєстрового козацтва могла скласти сама гетьманська адміністрація в Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах. На цій території урядові посади могли займати лише представники української козацької старшини та шляхти православного віросповідання. Православному митрополитові обіцялося місце в польському сеймі. Польській шляхті надавалось право повернутися до своїх володінь, а більшість селян повинні були знову визнати свою кріпосну залежність від магнатів. Отже, фактично було закладено наперед конфлікт між козацькою старшиною, з одного боку, і селянською масою та козацькими низами, — з другого. Це стало перешкодою розвитку демократичного козацького устрою.

Коли ж загалом оцінювати становище України до і після підписання Зборівської угоди, то слід констатувати: воно було значно кращим, ніж до Визвольної війни. Відмітимо ще раз наявність двох елементів української державності — чітко окресленої території і реєстрового козацького війська. Хоча гетьман і Військо Запорозьке формально вважались підданими польської корони, все ж до прийняття якогось рішення, що стосувалося Війська Запорозького, і польський сейм, і польський король мали повідомити про це Б.Хмельницького, узгодити з ним відповідне рішення.

Річ Посполита при підписанні Зборівської угоди змушена була в значній мірі під впливом недавніх вагомих перемог українського повстанського війська погодитись з наданням Україні певної автономії. Таким чином, де-юре визнавалось існування української державності. Автономія України була порівняно широкою, бо через заборони польським військам перебувати на козацькій території представники шляхетської адміністрації були безсилі здійснювати свій вплив на широкі некозацькі верстви українського населення. Польська шляхта змушена була визнати ту незаперечну реалію, що Богдан Хмельницький мав вагому владу на визначеній Зборівською угодою території.